

УДК 167/168:001

Р. В. Онуфрійчук
кандидат філософських наук, асистент кафедри філософії
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ГЕНЕЗИС ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ» В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Смисл поняття суспільної реальності вважається чимось очевидним. Частота вживання цього терміна у філософському, науковому та повсякденному дискурсах надзвичайно велика. Створюється ілюзія, що так було завжди, що в усі часи та в усіх неєвропейських культурах існували терміни з подібним смислом. Насправді той смисл, який сьогодні вкладається у слово «суспільство», постав на межі XVIII і XIX століть під впливом математичного природознавства, точніше, способу репрезентації об'єктів, прийнятого в цій сфері знання.

Теоретичним підґрунтям для вивчення й дослідження цієї проблеми стали напрацювання таких філософів і соціологів, як М. Вебер, Е. Дюркгейм, Г. Заммель, О. Конт, Г. Тард, Т. Рапсонс.

Близькими до теми дослідження стали розробки українських дослідників О. Стегнія («Соціальна реальність та глобалізація») й В. Корабльова («Соціальна реальність та сучасна соціологічна онтологія»).

Метою дослідження є аналіз смислу поняття «соціальна реальність» у контексті різних стратегій природи суспільства й індивіда.

Засновник теоретичної соціології О. Конт припускав, що соціальні явища в принципі схожі з явищами природи, тому методи їх дослідження мають бути запозичені з природознавства. Соціальна теорія, вважає він, має бути сукупністю теоретичних тверджень, які отримано шляхом узагальнення емпіричного матеріалу [5, с. 369].

Уже в XIX столітті стало зрозуміло, що предмет соціології має якісну специфіку. Зокрема, Е. Дюркгейм, який висунув тезу, згідно з якою соціальні факти мають аналізуватись як речі, роз'яснюючи специфіку соціального, зазначив, що «категорію соціальних фактів утворюють способи мислення, діяльності й відчуття, що перебувають поза індивідом і наділені примусовою силою, в результаті дії якої вони йому нав'язуються» [3, с. 413].

Для Е. Дюркгейма найсуттєвішою рисою соціальної реальності є її зовнішній (стосовно людини) характер. Виконання тих або тих соціальних ролей змушує людей діяти певним чином. Навіть якщо схеми такої дії приймаються людиною, вони залишаються зовнішніми для неї, тому що вони не створені нею. Якщо ж людина прагне порушити норми, то соціум реагує на порушення, причому завжди однаково.

Поступаючи потребу досліджувати соціальні факти як речі, Е. Дюркгейм пояснює, що хоча вони й не є матеріальними речами, але це речі того самого рангу, що й матеріальні речі, хоча мають і свою специфіку. При цьому він фактично повертається до класичної платонівської проблематики. «Річ протистоїть ідеї як те, що пізнається ззовні, тому, що пізнається зсередини. Річ – це все, про що ми не можемо сформулювати адекватного поняття простим прийомом уявного аналізу; це все, що розум може зрозуміти тільки за умови виходу за межі самого себе, шляхом спостережень і експериментів, послідовно переходячи від найбільш зовнішніх і доступних ознак до менш видимих і більш глибоких» [3, с. 394].

Як можна бачити з наведеної цитати, Е. Дюркгейм стурбований логіко-епістемологічним обґрунтуванням своєї дослідницької стратегії. Під річчю він розуміє все те, що існує незалежно від людини і що неможливо пізнати за допомогою інтроспекції. Мислитель не випадково надає такого значення подібним міркуванням, оскільки його сучасники вважали, що суспільство «складається» з людських вчинків, вивчення яких має спиратися на розуміння мотивів, бажань і думок.

Історики соціології часто проводять паралель між суперечкою про первинність суспільства чи індивіда та середньовічною суперечкою про універсалії. Правомірність і продуктивність цієї аналогії безсумнівна. Однак не варто ігнорувати також і ті специфічні особливості предмета дискусії в соціальній теорії, які не дають змоги говорити про дзеркальне відображення середньовічної дискусії. Понад те, порівняння концептуальних опозицій, породжених цими суперечками, дає змогу поглянути на поняття соціальної реальності по-новому. Можна сказати, що поняття «соціальна реальність» має не тільки свою внутрішню логіку, зумовлену її генезисом та еволюцією, а й увесь можливий набір смислів.

Отже, суперечка про те, що первинне – суспільство чи індивід, соціальна норма чи конкретна дія, соціальна реальність чи її закони або людські бажання чи уявлення, червоною ниткою проходить через усю історію соціального теоретизування. Варто зазначити, що це викликало появу аргументів як з одного, так і з іншого боків, а також на основі цього можна запропонувати декілька основних стратегій обґрунтування.

Перша стратегія виходить з апеляції до якихось очевидних «принципів буття й мислення» на кшталт аристотелівського твердження про те, що ціле має передувати частині, чи платонівського підпорядкування індивідуального блага благу держави, тобто більш загальні ідеї перебувають «вище», ніж менш загальні. Головний аргумент тут – віра у світову гармонію чи існування критеріїв простоти і краси.

Друга стратегія (її зручно назвати науковою, маючи на увазі контівське протиставлення метафізичного й наукового) може бути зрозуміла за аналогією з уведенням у фізику поняття гравітаційного чи електромагнітного поля. Питання про його реальність здається фізиком псевдопитанням. Зате поняття поля надзвичайно корисне, тобто функціональне, адже воно дає можливість пояснити цілі класи фізичних явищ, побудувати математичні моделі й теорії.

Щоб відповісти на питання про те, в якому розумінні ми можемо говорити про реальність суспільства, потрібно визначитися з тим, що ж усе-таки є первинною ознакою соціального. Зрозуміло, що в основі будь-якого міркування про соціальну реальність будуть незримо присутні два протилежні мотиви: бажання мислити реальність суспільства за аналогією з фізичною реальністю та усвідомлення потреби специфікувати її, тобто ні на крок не перейти демаркаційну лінію цієї аналогії.

Відомо, що сучасне поняття «реальність» народжувалося безпосередньо не з поняття речі, а з понять речовини й поля, синтезуючи їх заново та пристосовуючи до потреб математичного природознавства.

Надалі, коли це поняття перестало виражати первісний задум, воно зберегло за собою функцію репрезентації важливих властивостей «зовнішнього світу» в концептуальній схемі. Головною серед таких властивостей, звичайно ж, є здатність чинити опір діям нашої волі, бути незалежним від нашої свідомості й бути особливим об'єктом для вивчення й перетворення (особливим порівняно зі «світлом внутрішнім»).

Варто зазначити, що розвиток теоретичної соціології тривалий час характеризувався прагненням відповідати науковим і методологічним стандартам природознавства. Теоретики уважно вдивлялись у структуру й зміст різних його галузей у пошуках орієнтирів та основ для аналогії. Одні прагнули зрозуміти суспільство як механізм, інші – як організм, треті й сьогодні продовжують порівнювати товариство з електромагнітним полем. І в кожному випадку вибір

ключової метафори детермінує визначення об'єкта і предмета, вибір та обґрунтування методології, а також усього того, що характеризує будьяку науку [5, с. 373].

У цьому розумінні цікава еволюція поглядів на специфіку соціального в історії філософії та соціальної теорії останніх двох століть. У всіх концептуальних обґрунтуваннях відмінності природи й суспільства як об'єктів дослідження обов'язково присутній «людський фактор», але на цьому їх схожість закінчується. Будь-який впливовий напрям виділяє свої основи для якісної диференціації та специфікації. Розглянемо лише окремі, найбільш показові приклади.

Німецький соціолог Г. Зіммель, який перебував під безперечним впливом філософії життя, але водночас створював «формальну соціологію», визначив сутність розрізнення природи й суспільства через поняття об'єднуючого первня, що формує з частин ціле. Мається на увазі якийсь принцип, який збирає природні явища в єдиний світ, інтегруючи соціальні феномени в суспільство. Єдність природи, пише Г. Зіммель, «здійснюється виключно в суб'єкті спостереження, здійснюється тільки між елементами, які самі собою не пов'язані, та з їх числа. Навпаки, суспільна єдність реалізується лише власними елементами, бо вони свідомі, синтетично активні й вони не мають потреби у спостерегачі» [4, с. 510].

Спраючись на це твердження, можна дійти висновку, що люди, які взаємодіють між собою, виявляють набагато більш високий рівень єдності, ніж група неживих предметів, об'єднаних лише просторово. Тут не порівнюються фізична та соціальна реальності як поняття, народжені розвитком наукових онтологій. Мова йде про філософське порівняння сутності речей і сутності людей, з чого випливає висновок про відмінність у способах зв'язку між першими і другими.

У підсумку ми констатуємо, що природний світ створений людським мисленням, тоді як соціальний світ народжується сам, незалежно від нашого усвідомлення цього факту. Іншими словами, об'єктивним варто визнати не природний, а соціальний світ, тобто він цілком узгоджується з традиційною онтологією, в якій душа є субстанцією більш високого порядку, ніж нежива річ. І якщо погодитися з трансцендентальним тлумаченням понять простору й часу, коли перше обґрунтовується з людської здатності до впорядкування зовнішніх сприйнятих, а друге – з внутрішніх переживань, то це порівняння можна визнати цілком коректним.

Як відомо, важливість включення сфери суб'єктивного, тобто розуміючого, в аналіз суспільства належить М. Веберу. Він був першим «суворо науковим» соціальним мислителем на межі XIX–XX століть, який звернувся до поняття внутрішнього визначення мети для пояснення соціальної дії. Тим самим М. Вебер приєднався до тих, хто онтологічно й методологічно протиставляв науки про природу наукам про дух, але водночас спробував створити соціальну теорію за прикладом останніх.

Що ж нового привніс автор «розуміючої соціології» в соціальну онтологію й методологію суспільствознавства? Як уже зазначалося, М. Веберу виявилися близькі деякі ідеї філософії життя. Але для того, щоб зберегти за соціологією статус науки, йому довелося вдатися до процедури, яка представила б суб'єктивне як особливий вид об'єктивного.

Варто зазначити, що й сьогодні цікавляться веберівською спадщиною, хоча він залишається одним із тих, учення якого важко інтерпретувати. Також добре відомо, що М. Вебер піддав критиці онтологію та методологію О. Конта й Е. Дюркгейма, закликавши враховувати раціональний характер людської поведінки.

Сьогодні загальним місцем стало твердження, що М. Вебер був своєрідним «визволителем» соціальної думки від природничо-наукових методологічних стандартів, нав'язаних О. Контом й Е. Дюркгеймом. У цьому твердженні є частка істини, хоча загалом його варто визнати некоректним. Річ у тім, що сам М. Вебер зовсім не прагнув позбутися наукової об'єктивності й навіть не протиставляв методи «соціально-наукового» та «соціально-політичного» пізнання методології природознавства.

Детально аналізуючи цілу низку питань, пов'язаних із проблемою співвідношення об'єкта, предмета й методу в соціальній теорії, М. Вебер відзначає методологічну схожість соціології з багатьма природничими науками, зокрема з астрономією. При цьому він особливо підкреслює, що астрономія не займається пізнанням законів, а використовувані в ній закони взяті «як передумови» з класичної механіки.

Зрозуміло, відмінність між астрономічним і соціологічним пізнанням є. Якщо в астрономії дослідницький інтерес спрямований на отримання кількісної інформації, зв'язок між небесними тілами може бути вимірний, то соціальні науки значною мірою тяжіють до якісних описів подій. Така відмінність, уважає М. Вебер, виявляється не настільки принциповою, як це видається на перший погляд. Адже, за винятком чистої механіки, жодна галузь природознавства не обходиться без якісних описів.

Набагато важливіше для розуміння веберівської логіки соціального пізнання усвідомити її головний принцип – зарахування до цінностей. «Зарахування дійсності до ціннісних ідей надає їй значимості, виявлення й упорядкування забарвлених цим компонентів дійсності з погляду їх культурного значення – щось абсолютно несумісне з ґероґенним йому аналізом дійсності за допомогою законів і впорядкуванням її в загальних поняттях. Ці два види розумового впорядкування реальності не перебувають в обов'язковому логічному взаємозв'язку» [1, с. 374].

За Е. Дюркгеймом, соціальна реальність більш реальна, ніж індивідуальна, тобто більш реальна в тому розумінні, що саме вона формує й детермінує індивідуальну. Т. Парсонс зумів об'єднати ідеї М. Вебера й Е. Дюркгейма в єдину теорію систем дії. Мислитель жив в епоху кібернетики та використав багато чого з її арсеналу, він досліджує різні ступені реальності як ієрархічні характеристики окремих підсистем.

Максимальним ступенем реальності володіє в цій системі той рівень, який формує принцип упорядкованості для іншого, сам при цьому залишаючись абсолютно незалежним і самодостатнім. «Критерій самодостатності може бути розділений на п'ять підкритеріїв, кожен із яких належить до одного з п'яти зовнішніх оточень соціальної системи – «Граничної Реальності, Культурної Системи, Системи Особистості, Організму й Фізико-органічного оточення» [2, с. 241].

Той самий спосіб використав Т. Парсонс для побудови загальної теорії дії. Його ієрархія об'єднує неспостережувані сутності, такі як дії, інститути, символи, значення. Т. Парсонс спеціально зумовлює потребу розрізнити дію та поведінку (перше має культурно-символічний характер, тоді як друге є фізично відчутним), дистанціюючись від голого емпіризму й номіналізму.

Немовби передбачаючи запитання про онтологічний статус тієї чи тієї сутності, що вводиться в аналіз, американський теоретик додає, що ці сутності мають аналітичне визначення. Щось подібне до потенційного буття, яким наділяються неіснуючі актуально матерія й форма. Адже їх існування можна визнати реальним у тому розумінні, що вони не є результатом людської фантазії. Навіть найбільш непримиренні супротивники метафізики не зможуть заперечувати, що аналітичне розщеплення речей, процесів і явищ на матерію й форму виявилось надзвичайно ефективним засобом пізнання світу.

Під «граничною реальністю» Т. Парсонс розуміє зовнішнє середовище, розташоване вище від людської дії. Це якась сукупність смислів, серед яких опинився актор. Сенси, а не цінності й не зовнішні надіндивідуальні сили визначають людську дію. Сенси дають змогу відокремлювати діючу причину від цільової, знімати дихотомію каузального й телеологічного.

Безсумнівно, Т. Парсонса можна зарахувати до реалістів. Він цілком ясно висловився з приводу реальності підсистем єдиної системи дії. Понад те, він зазнав значного впливу ідей реалістичної філософії. Серед сучасників Т. Парсонса

найближчий йому Н. Гартман з його вченням про чотири шари реальності, хоча німецького мислителя можна назвати класицистом, оскільки його шари (фізичний, біологічний, душевний і духовний) не припускають суспільства як особливого типу реальності. Н. Гартману цілком достатньо людини для того, щоб описати і зрозуміти всі її дії.

Для пояснення різноманіття людського життя тут залучається поняття культури. Передбачається, що культуру творить дух, а вона, у свою чергу, створює середовище проживання для людини. При цьому репродуктивним та організаційним функціям культури надається мінімальне значення, порівняно з продуктивними. Це характерно не тільки для Н. Гартмана, а й для всієї філософської антропології, екзистенціалізму, а також низки близьких їм філософських течій.

Цей погляд відштовхується від креативних якостей людської діяльності, поміщаючи саме їх у центр визначення сутності культури. Для соціально чи навіть соціологічно-зорієнтованих мислителів креативність сама собою є значно меншим «дивом», аніж здатність зберігати, відтворювати, використовувати те, що відкрите одним із геніїв. Звідси й концептуальне зміщення центру ваги в бік репродуктивного, результатом чого є заміна духу соціальним спілкуванням і взаємодією.

Реалізм Е. Дюркгейма і Т. Парсонса має справжню альтернативу. Мова йде про прихильників психологічного підходу до тлумачення людських учинків. Як і у філософії О. Конта, в таких соціологічних теоріях поняття соціальної реальності, соціального простору чи соціального інституту наділяються статусом алегорії, метафори чи якоїсь інтелектуальної конструкції, що слугує допоміжним засобом у процесі мислення, а також упорядкування сприйняття.

Як писав фактичний засновник цього соціологічного напрямку Г. Тард, віра людини «в зовнішню Реальність, у Матерію й Силу, у Простір і Час настільки виразно нав'язана їй її власною двоякістю, віруванням і бажанням, тільки тому ця віра така сильна і стійка, що вона є основною умовою розумового життя» [7, с. 121].

Французький соціолог, незважаючи на небажання наділяти поняття реальності онтологічним статусом, тим не менше, вважав його неодмінним елементом розробленої ним «соціальної логіки». Отже, соціальна реальність постає в схемі Г. Тарда як уявна сутність, яка бере участь (незважаючи на свою віртуальність) у мисленні індивіда й, отже, впливає на його поведінку.

Класична демаркація предметних сфер соціології та психології здійснювалася по лінії концептуального розмежування зовнішнього й внутрішнього в людині (так само, як у філософсько-антропологічному підході прийнято розрізняти дух і душу). І тут під час побудови теоретичної конструкції, покликаної «суворо науково» пояснювати вчинки людей, можна піти двома шляхами. Перший шлях визнає «граничною реальністю» щось зовнішнє, що формується з відносин з іншими людьми. Умовно його можна позначити як соціоцентризм. Під другим шляхом, який можна назвати психоцентристським, ми будемо розуміти онтологічну настанову, згідно з якою як «граничну реальність» ми повинні вважати суб'єктивну здатність людського суб'єкта до конструювання зовнішнього світу.

Зрозуміло, що жодна зі сторін не суперечить реалізму, оскільки всім теоретикам поняття реальності потрібне як найважливіший елемент коментування інших поглядів, а також опису свого розуміння. Адже будь-яке теоретизування завжди потребує наявності пояснювального механізму, який робить схему наочною та доступною для розуміння. Як уже зазначалося раніше, поняття реальності є своєрідним центром герменевтичного кола, тією віссю, довкола якої відбувається нескінченний цикл інтерпретацій.

У процесі реалізації феноменологічної стратегії виникає нова асиметрія між природничо-науковою та соціологічною онтологіями. Виходить, що в першому випадку поняття «реальність» має один онтологічний статус, а в другому – інший. «Власне соціальне не існує (в тому

розумінні, в якому існують природні об'єкти)» [6, с. 72]. Ця цитата з дослідження Н. Смирнової вичерпно характеризує головний онтологічний засновок феноменологічно налаштованих соціологів.

Отже, справжня, гранична реальність є передусім соціальною реальністю, причому та сама, яка виявляється в повсякденному житті. Усі інші реальності – фізична, біологічна чи історична (а також соціальна, але виражена в схемах і теоріях) – вторинні реальності, похідні від життєвого світу шляхом його тематизації й перетворення на певний дискурс. Ця схема добре описує соціальну реальність у її історичному вимірі, оскільки є продуктом історичного шляху, пройденого цим суспільством.

Література

1. Вебер М. Избранные произведения / пер. с нем.; сост., общ. ред. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайденко. Москва: Прогресс, 1990. 808 с.
2. Западная социология / И.А. Громов, А.Ю. Мацкевич, В.А. Семенов. Санкт-Петербург, 1997. 372 с.
3. Дюркгейм Э.О разделении общественного труда. Метод социологии. Москва: Канон, 1991. 533с.
4. Зиммель Г. Избранное. Созерцание жизни. Москва: Юрист, 1996. Т. 2. 607 с.
5. Философия науки: учебное пособие / В.П. Кохановский, В.И. Пржиленский, Е.А. Сергодеева. Москва: ИКЦ «МарТ», Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2005. 496 с.
6. Смирнова Е.Н. Многомерная парадигма как стратегия познания социальной реальности. Философия. Весник Крас. Гау. 2008. № 3. С. 314–318.
7. Тард Г. Социальная логика. Санкт-Петербург: Социально-психологический центр, 1996. 548 с.

Анотація

Онуфрійчук Р. В. Генезис понятия «социальная реальность» в историческом контексте. – Стаття.

У статті аналізуються основні смисли поняття «соціальна реальність» в історичному аспекті. Актуальність дослідження полягає в тому, що суперечка про те, що первинне – суспільство чи індивід, соціальна норма чи конкретна дія, соціальна реальність чи її закони, людські бажання чи уявлення, проходить червоною ниткою через усю історію соціального теоретизування. Метою дослідження є аналіз смислу поняття «соціальна реальність» у контексті різних стратегій природи суспільства та індивіда. Уводяться основні відмінності у визначенні сутності розрізнення фізичної та соціальної реальності. У контексті порівняльного аналізу наведено дві стратегії обґрунтування первинності суспільства й індивіда. З'ясовано, що єдина теорія систем дії Т. Парсонса добре описує природу соціальної реальності в її історичному вимірі.

Ключові слова: соціологія, суспільство, індивід, соціальна реальність, соціальна теорія, соціальна система, теорія дії.

Аннотация

Онуфрийчук Р. В. Генезис понятия «социальная реальность» в историческом контексте. – Статья.

В статье анализируются основные смыслы понятия «социальная реальность» в историческом аспекте. Актуальность исследования заключается в том, что спор о том, что первично – общество или индивид, социальная норма или конкретное действие, социальная реальность или ее законы, человеческие желания или представление, проходит красной нитью через всю историю социального теоретизирования. Целью исследования является анализ смысла понятия «социальная реальность» в контексте различных стратегий природы общества и индивида. Вводятся основные различия в определении сути различия физической и социальной реальности. В контексте сравнительного анализа приведены две стратегии обоснования первичности общества и индивида. Выяснено, что единая теория систем действия Т. Парсонса хорошо описывает природу социальной реальности в ее историческом измерении.

Ключевые слова: социология, общество, индивид, социальная реальность, социальная теория, социальная система, теория действия.

Summary

Onufriychuk R. V. Genesis Concept “Social Reality” in the Historical Context. – Article.

The main meanings of the concept of “social reality in the historical aspect” are analyzed. The urgency of the study lies in the fact that the argument that the primary – a society or an individual, a social norm or a concrete action, a social reality or its laws, human desires or ideas passes through the red thread

through the entire history of social theorising. The main differences are introduced in determining the essence of the distinction between physical and social reality. In the context of the comparative analysis, two strategies for justifying the primacy of society and the individual are presented. It is revealed that the only theory of the systems of action T. Parsons describes well the nature of social reality in its historical dimension.

Key words: sociology, society, individual, social reality, social theory, social system, theory of action.